

Česká sociologie 1945-1995 ve službách moci, nebo společnosti?

aneb Nemusí být vždycky kaviár

Idea uspořádat setkání pamětníků u příležitosti několika jubilejí, jež letos česká (česko-slovenská) sociologie může slavit, narážela od počátku na odpor a nepochopení: jedni namítali, že se sociologická obec proměňuje ve spolek baráčníků, a tak že tedy do Evropy rozhodně nevstoupí, druzí pak trvali na tom, že nikoho, zejména ty mladší, vývoj české sociologie nezajímá a že konec konců moderní (o postmoderní ani nemluvě) věda si v historických reminiscencích valně nelibuje – a když už se k nim uchyluje, tedy proto, aby něco zesměšnila, ironizovala či dekonstruktivně posunula jinam, než to původně bylo. Ve své tvrdošijnosti jsem nicméně setrval a setkání prosadil, protože můj základní motiv byl zjištný, kterážto motivace se dnes s odporem nesetkává. Ona zjištnost pak spočívala v tom, že si velice přeji, aby byly zachyceny a fixovány ony prchavé okamžiky dějin české sociologie jako oboru, instituce i interpersonální struktury, které se nikdy v budoucnu nedají zrekonstruovat z publikovaných textů, dokonce ani z archiválií, jež jsou však zatím stále ještě k dispozici jako součást paměti žijících účastníků. Uvědomme si, že těm, kteří v roce 1948 odcházeli do emigrace, aby zachraňovali vědeckou čest české sociologie (nebo chcete-li neutrálněji – kteří sociologii studovali v letech 1945-1948), je dnes kolem sedmdesátky a více a že všichni kdysi mladí divoši z Machoninova týmu již oslavili abrahámoviny. A někteří nás již opustili nenávratně – pars pro toto – ze starších Lamser, Weiner a Kaláb, z mladších Linhart a Jungmann. Pro ideu zachycení „prchavých okamžiků“ mluví navíc to, že zejména etapa normalizace byla do té míry abnormální, že s plynoucím časem se stává stále nesrozumitelnější (podobně jako za pár let budou zhola nesrozumitelné reálie třebaš Škvoreckého *Tankového praporu*) a navíc podléhá stále silněji aktualizovaným reinterpetacím, jež se pohybují v polohách nostalgického snění, apokalyptického vyprávění a pění heroických mýtů. A hlavně – samozřejmě, že selektivně zapomínáme.

17. května 1995 se tedy v budově Fakulty sociálních věd sešlo přes šedesát sociologů (spolu s několika psychology, etnografy a jedním polyhistorem), aby poslouchali a povídali. Fatalistická představa, že půjde o nudné a povětšinou málo pravděpodobné „vzpomínky starých zbrojnošů“, se nenaplnila – dokonce ani v náznaku. Setkání se pohybovalo v rozmezí diskursu vědecké konference a velice vážného a naléhavého zamyšlení nad prožitou minulostí. Úvodní slovo přednesl *Miloslav Petrusek*, který připomenul, že česká sociologie se ve světě musí prezentovat nejen svými partikulárními intelektuálními badatelskými výkony, ale taky systematickou informací o vlastním vývoji a aktuálním stavu: všechny „malé sociologie“ tak soustavně činí a činily, toliko o české sociologii byla poslední historická informace publikována v *Geschichte der Oestereichischen Soziologie* z pera Antonína Vaňka. A ten ještě v roce 1988 konstatoval zdárný vývoj „normalizované“ československé sociologie s tisíci členy ČSSS „ve znamení závěrů 17. sjezdu“. Vinen touto přitroublostí není ani Vaněk, trochu snad Rakušáci, že na tento tón přistoupili, spíše však fakt, že k Vaňkovu vidění nikdo alternativní dějiny československé sociologie nenabídl a ani nabídnout nemohl. O Urbánkově informaci o československé sociologii v americko-polském sborníku *Sociologia Europy środkowo-wschodniej 1956-1990* (eds. Janusz Mucha a Mike F. Keen 1995), která si co do kvality s Vaňkem bohužel nezádá (Vaněk je informativnější), bude řeč v samostatné recenzi. Dluh tedy máme, jde o to jej zaplnit důstojně a solidně. *Miloslav Petrusek* v úvodním slovu také navrhl a komentoval periodizaci dějin české sociologie, zejména pak obsahově charakterizoval smysl jubilejí, jež se v letošním roce scházejí: 120 let od času, kdy Josef Durdík ve *Všeobecné estetice* navrhl pro sociologii český termín *spolkověda*, který se naštěstí neujal (za rok nato formuluje program sociologie jako morálně a politicky angažované vědy Masaryk ve své juvenilii *Teorie a praxis*), 70 let od založení Masarykovy sociologické společnosti (50 členů řádných, 80 mimořádných, 60 zahraničních a 3 čestní – Eduard Beneš, Alice Masaryková a Jan Bařa), 50 let od konce války (v každé totalitě, tedy i

hnědé, sociologie živoří, takže rok 1945 je významným periodizačním mezníkem) a 30 let od vydání prvního čísla *Sociologického časopisu* (v němž čteme dobově téměř neuvěřitelnou programovou výzvu k dialogu mezi marxistickými a nemarxistickými sociology). Ve věděni o vývoji české sociologie máme největší mezery o období válečném, o krátkém období „limitované demokracie“, o české sociologické emigraci a o období normalizačním – vše ostatní je rekonstruovatelné z publikovaných materiálů a písemných archiválií.

V rozsáhlé diskusi vystoupil s připraveným příspěvkem *Vladimír Čech*, který zdůraznil dobovou kontextovost a historickou podmíněnost aktivit sociologů – bez porozumění době nelze porozumět ani dobové sociologii, jakkoliv většinou není jejím prostým zrcadlením. Čech uvedl řadu zajímavých a málo známých dokladů o vývoji české industriální sociologie a tak třeba doufat, že jeho materiál nalezne podobu i tištěnou. *Jiří Musil* vyprávěl o období 1945-1948 a varoval před jeho idealizací: šlo skutečně o historické intermezzo, v němž zejména mladí militantní marxisté reprezentovali intolerantní a již v té době některými prvky přímo odpudivé (v neposlední řadě proto, že málo vzdělané) křídlo vysokoškolské akademické inteligence. Padla i jména – někdy šlo o osobnosti, jimž budoucnost dala šanci napravit mladické omyly (Miloš Kaláb, jehož role při reinstitucionalizaci sociologie v 60. letech byla zásadní) nebo alespoň prohlédnout (Arnošt Kolman, který ač nesociolog se na likvidaci sociologie spolupodílel, život však dožil ve Švédsku zklamán nereformovatelností komunistického systému a zbaven posledních iluzí). Jiní diskutující zmínili jiné kontroverzní osoby, například Jana Mertla, jehož snad nešťastná, ale jistě neblahá kooperace s protektorátním režimem navždy jako sociologa diskvalifikovala (bez ohledu na zásadní význam jeho knížky o byrokracii), Blanku Filipcovou, jejíž bystrý intelekt a mimořádné vzdělání se po jistou dobu prapodivně snoubilo s nepěknou prorožimní normalizační konformitou, Karla Gallu, jehož přechody od proagrárnícké servility k proklamativně sdílenému marxismu a normalizačnímu děkanování na pražské filozofické fakultě jsou dosti obecně známy,

stejně jako je znám nepopíratelný význam jeho knihy o pokroku a jeho empirických studiích českého venkova, Karla Rychtaříka, jehož nesporně upřímné přesvědčení o komunismu jako mládí světa bylo nejen komické, ale ve svých důsledcích bohužel i velice nebezpečné (například útokem na Alanův článek, který vyšel v nákladu snad 70 výtisků, v Rudém právu s nákladem jedenapůlmilionovým) atd. Bylo vzpomenuť velikého intelektuálního výkonu Machoninova týmu na sklonku 60. let, ale také „sociologické“ konference *Zatátá pěst revolucionáře* (k jakémusi engelsovskému výročí), *Dragoslav Šlejška* připomenul aktivity sociologů v období Pražského jara a *Ladislav Tondl* nesmlouvavou prověřkovou periodicitu, jejíž negativní personální i odborné následky byly značné. *Jarmila Premusová* připomenula čistky v Sociologické společnosti, jejichž pozadí neznáme a asi nikdy znát nebudeme (archiv byl těsně po listopadu „probrán“).

Popperovské přání konstituovat „vědu beze jmen“ je v sociologii jen obtížně splnitelné, příznačné pro ducha tohoto setkání však bylo, že nikdo nevolal po pomstě ani po „potrestání viníků“, spíše se hledaly a nacházely cesty porozumění a dorozumění: škoda jen, že nikdo z těch, kdo nepatřili ani k těm, jež normalizace vyvrhla, ani k těm, kdo spolupůlii šedou zónu, nepřišel, ač zvaní byli všichni. Mimořádně zajímavé bylo vystoupení *Zdeňka Sudy*, který na setkání reprezentoval první vlnu sociologické emigrace a který se podíval na náš sociologický vývoj optikou své dlouholeté zahraniční zkušenosti. Mimochodem – jeho posudek poválečného intermezza byl velice podobný pohledu Musilovu, ač kriticky vyhraněnější a nesmlouvavější. Suda připomenul některá jména (zejména Jiřího Nehněvajsu) a jiní přidali vzpomínky na emigranty „druhé vlny“ – na Václava Lamsera, Zdeňka Strmisku, Bedřicha Weinera, Miroslava Dismana – až se zdálo, jako by celé setkání probíhalo pod devizou verše známé ruské básničky *Nic nebude zapomenuto, nikdo nebude zapomenut*. Snad by to tak opravdu mělo být a zdá se, že sociologická obec má jedinečnou šanci v historické sebereflexi předejít svou dobu. Ostatně učinila tak, jak připomenul *Miloslav Petrusek*, dvakrát – první skutečně svobodné volby v epoše reálné-

ho socialismu proběhly v Sociologické společnosti v listopadu 1988, kdy Hynek Jeřábek prosadil takový způsob volby, který vedl k ustavení výboru, v němž byly přítomny osoby pro režim naprosto nepřijatelné, podruhé pak předběhla vývoj tím, že jako první vědecká společnost se institucionálně rozdělila na českou a slovenskou. Rozpadu státu tedy jaksi anticipativně předcházela rozpad sociologické obce, jehož několik přítomných želelo nostalgickým připomenutím časů, kdy kooperace česko-slovenská byla naprosto samozřejmá a kdy Martin Bútora, Vlado Krivý, Juraj Schenk či Soňa Szomolányiová byli našimi pravidelnými hosty (a my jejich).

K setkání připravil současný předseda MČSS Martin Potůček, který se pro nemoc neúčastnil, sborníček *Normalizace ve společenských vědách, můj život v normalizaci*, který uvedl Miroslav Purkrábek. Sborník obsahuje odpovědi na několik otázek, které Potůček položil v únoru 1989 čtyřiceti osobám, z nichž použitelné odpovědělo devět (Blažek, Bureš, Dianiška, Gál, Hromádková, Purkrábek, Rašek, Tondl, Zeman). Škoda, že editor dal autorům možnost texty po listopadu upravit – něco z původní autenticity se asi ztratilo. Přímou rozkoší je čist text Bohuslava Blažka, který je více než osobním vyznáním. Dvě myšlenky ad illustralundum: „Už od jedenáctiletky jsem si postupně budoval mimořádně široce založenou knihovnu, protože za nezbytný a pro vzdělance závazný duchovní kontext jsem vždy považoval celý svět a celé dějiny“ – „Představa, že bych z nějakého oboru nastudoval jen přednášky, učebnici nebo povinnou četbu nebo se omezil na to, co k tématu vyšlo v češtině, mě pobuřovala“. Lze si jen přát, aby stejně kontextově a stejně pobouřeně uvažovala i ta generace, již se blažkovský kontext dokonce vnucuje. Pozoruhodná je ovšem taky brutální kritika práce Machoninova týmu a Alanových sociologických analýz vzdělání („Alan to dělá přesně tak, jak se to podle mne dělat nemá“) z pera Aleny Hromádkové, aby bylo jasno, že ani ve sborníku, ani v jednání nešlo o nahrazení jedné černo-bílosti jinou. Mnozí normalizaci „uražení a ponižení“ (třebas autor této zprávy) by ovšem nepochybně podepsali, co s oceněníhodnou otevřeností píše Hromádková obecněji:

„Nemám důvod si nějak zvlášť naříkat na normalizaci – díky jí jsem překonala úředně definovanou normalitu tak, že jsem se dostala na názorové pozice, ke kterým bych se asi v podmínkách skutečné normalnosti nikdy nedopracovala“ (já taky ne).

V závěru připomenul Miloslav Petrusek, který jednání řídil, myšlenku Richarda Grathoffa o tom, že „Mannheimova teorie generací umožňuje formulovat tezi, že problém generací je v sociálních vědách pro vývoj teorie rozhodující – a snad nejen teorie“. Vlastně tuto myšlenku pak komentoval Pavel Machonin v pozoruhodné úvaze na téma – na jaké tradice bude česká sociologie, tedy její dnes nejmladší generace, navazovat? Půjde o rozvíjení oné normalizační „sociologie v podzámčí“, o níž skvěle referoval Michal Illner, s jejím kvantitativismem a nechutí k historickému zakotvení, nebo spíše o obohacení a reinterpretaci tradice sociologie 60. let s její snahou o makrostrukturální, historické a teoreticky založené vidění sociálního světa opěně o vědomí odpovědnosti za něj? Anebo se před námi rýsuje generační sociální, epistemologická i psychologická ruptura, o níž mluvil Miloslav Petrusek – ruptura, která reflektuje pohyb k postindustriálnímu a postmodernímu světu, do něhož většina účastníků setkání již věru nepatří?

V závěru jednání, jehož se účastnil polský sociolog Włodzimierz Winclawski (autor knihy o dějinách slovenské sociologie a iniciátor komparativního studia dějin polské, české a slovenské sociologie), byla formulována programová teze – příště se sejdem, abychom si povídali nikoliv již o tom, že byly osobnosti jako J. L. Fischer, Josef Král nebo Karel Galla, ale o tom, čím byly, co reálně znamenaly pro vývoj sociologie české a snad – při vši skromnosti – alespoň některé z nich i sociologie evropské. Jednání tedy nebylo vědeckou konferencí par excellence, ale nebylo ani pouhou příležitostí k setkání (ač i tuto funkci dobře splnilo) – bylo prvním krokem k hlubší sebereflexi našeho oboru, již je nám velice třeba. Nebyla to tedy supervěda s mezinárodní účastí, ale jak říká Johann Mario Simmel (pro mladé: neplést s Georgem Simmelem) – nemusí být vždycky kaviár.

Miloslav Petrusek